

УДК 281. 9 : 261. 7 (477)

М. В. Шкрібляк,
докторант кафедри релігієзнавства та теології Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ПРІОРИТЕТИ ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО І УКРАЇНСЬКА ЦЕРКВА У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

У статті витлумачено основні пріоритети зовнішньої політики гетьмана Б. Хмельницького та проаналізовано становище Української православної церкви (Київської митрополії) за його гетьманату. Доведено, що укладення політичного союзу з московським царатом (Переяславська угода 1654 р.) негативно вплинуло на подальші державотворчі процеси України й стало першим реальним кроком на шляху до інкорпорації Київської митрополії до складу Московської патріархії, що завершився 1686 р. за гетьманства Івана Самойловича.

Ключові слова: Переяславська рада, Українська православна церква, Київська митрополія, Московська патріархія, інкорпорація, колонізація, русифікація .

Внешнеполитические приоритеты гетмана Богдана Хмельницкого и Украинская Церковь в первой половине XVII в.

В статье истолковано основные направления и приоритеты внешней политики гетмана Б. Хмельницкого, проанализировано состояние Украинской православной Церкви (Киевской митрополии) в период его гетманства. Доказано, что провозглашение политического союза с Московским царатом (Переяславское соглашение 1654гг.) оказало негативное влияние на последующие государственно созидательные процессы Украины, ознаменовав первый деятельный шаг на пути к инкорпорации Киевской митрополии в состав Московского патриархата 1686 г. за гетманства Ивана Самойловича.

Ключевые слова: Украинская православная церковь, Киевская митрополія, Московская патриархія, інкорпорація.

Hetman Bohdan Hmelnytsky's external politics and the Ukrainian Church in the early 17th century

The article considers the basic priorities of internal politics of hetman B. Hmelnytsky. The situation of the Ukrainian orthodox Church (Kyiv Metropolitan) during his ruling is outlined. It is showed that the agreement with Moscow kingdom (Pereyasliv agreement) had negative results in future political process in Ukraine. The Union with Moscow

(1654) became the first step towards incorporation of the Kyiv Metropolis in the 1686 ruled by Ivan Samoylovych.

Keywords: *Ukrainian Orthodox Church, Kyiv Metropolitan, the Moscow Patriarchy, incorporation, polonization, rusification.*

“Він поводився так, наче був монархом суверенної держави і розвинув широку дипломатичну акцію на міжнародному полі для зміцнення свого власного становища”.

Дмитро Дорошенко

Актуалізація подій “грізного XVII ст.” зумовлена багатьма чинниками, ключове місце серед яких належить ідеї державності та суверенітету України. Ідея суверенності та соборності держави вимагає не лише теоретичного обґрунтування, а й пошуку історично-титкульних моделей її реалізації. Складні й суперечливі процеси XVII ст., політичні рецидиви яких упродовж більше, ніж трьох століть накладали свій рельєфний відбиток на становлення і розвиток Української держави та церкви. Зайве буде доводити, що даються вони взнаки і в наш час.

Ми бачимо, що перманентність впливу чужого політичного центру потенціює атмосферу ідейно-політичних розбіжностей між українським народом рівно ж, як і ідейно-еклезіологічний диктат чужого духовного центру провокує догматично-канонічні суперечності в середовищі українських православних вірян. Даються взнаки також і стереотипи антагоністичного мислення, політико-ідеологічна заангажованість тих, хто покликаний сьогодні здійснювати державницьку політику у різних сферах суспільного буття української нації, а надто ж – у релігійній.

Очевидно, що всі ці відмінності, протистояння, розділення та несприйняття векторно зорієнтованих ідеологій закладалися у XVII ст., коли під різними гаслами велася непримиренна боротьба за національно-релігійне самовизначення українського народу. Почалася вона проти релігійного засилля Речі Посполитої, а завершилася військово-політичним конфліктом за участі багатьох країн і врешті-решт – понад трьохсотлітньою колонізацією України, що бере свій початок від Переяславської угоди 1654 р.

Безумовно, цей період став трагічним для України. Втрата незалежності, тотальний наступ на українську культуру, освіту, науку, економіку – це далеко неповний перелік сумних наслідків “союзу України з Росією 1654 р.”. Заради справедливості відзначимо, що Москва ще задовго до Переяслава прагнула розширити свій політичний вплив у Європі за рахунок приєднання українсько-білоруських земель і спо-

дівалася вона досягнути цього успіху шляхом підпорядкування Київської митрополії. Тому всіляко противилася унії Української церкви з Римом, а пізніше – відчайдушно її нищила разом із римо-католицькими єпископами, які швидко розчарувалися в унії, оскільки вона так і не стала “засобом окатоличення та ополячення українців” на що так сподівався уряд Речі Посполитої.

Однак, поглинути Українську церкву Московії поки що не вдавалося. Московська патріархія тоді ще не мала ні політичної ваги, ні сили, щоби відверто протиставити себе Константинопольській патріархії і зазіхнути на її канонічну територію. Вона, за словами А. Могильницької, “втішаючись своєю самостійністю та вірним служінням інтересам своєї держави, що внаслідок загарбницьких воєн “прирасталася” Новгородом та Рязанню, Астраханським та Казанським царствами, Уралом та Сибіром і збагачувалася за рахунок підкорених народів” [12, с. 52]. До того ж, варто не забувати, що ієрархія Київської православної митрополії була легалізована урядом Речі Посполитої. Та й очолювали її великі реформатори, подвижники віри та благочестя – Петро Могила, а після нього – Сильвестр Косів. Вони подбали не лише про відродження внутрішнього життя Київської митрополії, а й, відстоюючи проукраїнські національні позиції, спробували повернути Києву його історичний статус духовної та культурної столиці України. Про це відверто мало хто говорить навіть серед українських дослідників. Однак самі ж російські історики неспроста наголошують на тому, що “як тільки зі сцени зійшов митрополит Петро Могила (пом. 1647 р.), тут же (1648 р.) гетьманство зайняв Богдан Хмельницький, почався нестримний рух у сфері “російського питання”¹. Власне звідси й беруть, на нашу думку, ідейний запал більшість заангажованих дослідників, які стверджують, що діяльність Б. Хмельницького “мала надзвичайно важливе значення для історичної долі сучасних українського та російського народів”². А тому й не дивно, що переважна більшість істориків схильна характеризувати Б. Хмельницького як великого фундатора і будівничого нової держави, її оборонця. У історіографії, особливо радянській, гетьман постає великим полководцем, талановитим дипло-

¹ Під “російським питанням” потрібно розуміти приєднання Київської митрополії до Московської патріархії та анексію її канонічної території. Докл. див. : Карташев, А. В. История Русской Церкви. – С. 678–684.

² Див. : Володарі гетьманської булави. – К., 1995; Історія України в особах (IX–XVIII ст.). – К., 1993; Снігур В. Фундатор Української державності // Урядовий кур’єр. – 27 грудня. – 2003; Остапенко П. Усі видатні постаті України. – Харків : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2007 та ін.

матом і першорядним державним діячем [13, с. 87]. У діаметрально протилежних тонах дослідники тієї епохи малювали історичний портрет, наприклад, Петра Дорошенка – гетьмана Правобережної України, а в один час (1668 р.) і “обох берегів”. З цього приводу доволі влучно висловився В. Карнацевич: “Радянська історіографія відзивалася про Петра Дорошенка зовсім у іншому дусі – як про авантюриста, зрадника національних інтересів України” [8, с. 5]. Насправді ж, гетьман П. Дорошенко, як і його попередник І. Виговський, поклав життя за національне самоствердження Української держави, якого виявилось замало, щоби виправити фатальну політичну помилку Б. Хмельницького, – передачу України 1654 р. під протекторат Московської держави.

Про Б. Хмельницького та його Переяславську угоду 1654 р. написано вже надто багато. Водночас переважна більшість праць підібрана так, що вони цілковито відповідають великоросійському ідеологічному контексту й зовсім мало враховують перспективи українського національного державотворення. І це тоді, коли ідея державного суверенітету завжди потребувала глибокого обґрунтування, опертого на історичне минуле кожного народу чи нації. Переоцінка слова й чину тих, кого в радянський час нав’язливо видавали за “видатних”, є необхідною хоча б з огляду на те, що сучасна псевдоеліта, яка насправді є надто далекою від національних і державницьких інтересів, не маючи часу на критичну переоцінку історичних постатей та їхніх вчинків, бере ті радянські “концепти” (по суті штампи) на озброєння для пропаганди власного політичного курсу чи партійної діяльності.

У цій статті ми спробуємо з’ясувати, чи справді Б. Хмельницький, проголосивши себе гетьманом всієї України, зробив усе для того, щоби великодержавні плани Московії були реалізовані якнайшвидше і повною мірою, а також, яке місце в своїй державницькій політиці гетьман відводив питанню самостійності Української церкви. Не заперечуючи заслуг Б. Хмельницького як державного діяча, що мав доволі широкий політичний кругозір і військовий таланти, ми прагнемо проаналізувати суть його церковно-релігійної політики та з’ясувати, в чому полягали її основні пріоритети.

У козацьке середовище Богдан Хмельницький (1595–1657 рр.) влився приблизно у 1620-х р. Є відомості, що саме в цей час молодий Богдан разом із батьком¹ та козаками ішли війною на Молдавію. Це скоріше за все правда, оскільки джерела засвідчують і те, що після поразки в битві під Цецорою, вони обидва потрапили у турецький полон [13, с. 88].

¹ Батько Богдана Хмельницького – Михайло Хмельницький – служив у коронного гетьмана Жолкевського.

Після повернення зі Стамбула, на тридцятому році життя, він одружився з Ганною Сомко¹ і навіть пробував газдувати: “почав будувати нову оселю з муром”. Насправді ж тоді, коли переважна більшість українців терпіли соціальний гніт, панщину та релігійне приниження, Хмельницький утішався подарованим йому хутором Суботовим, що неподалік м. Чигирин [6, с. 27].

Достеменний аналіз джерел, дозволяє стверджувати, що Б. Хмельницький належав до тієї козацької старшини, яка вважала за цілком можливе порозуміння Війська Запорозького з Річчю Посполитою. Однак, 1638 р. польський уряд ухвалив рішення про скасування автономії Війська Запорозького й постановив підпорядкувати козацтво власній військовій владі в Україні, внаслідок чого, Богдан Хмельницький втратив військово-писарство (інститут генерального писаря Війська Запорозького був скасований), а тому й поповнив лави сотників того ж таки Чигиринського полку. Це не могло не вплинути на зміну політичного ставлення до Речі Посполитої як самого майбутнього гетьмана, так і Війська Запорозького загалом. Були й інші, значно дешевші, мотиви виступу Хмельницького проти Речі Посполитої. “З української старовини” довідуємося, що “Хмельницький виступив на історичному терені саме тому, що й сам жорстоко постраждав від свавілля польських панів?... Підстарості чигиринському, пану Чаплинському, сподобався Суботів і він, у відсутність Хмельницького, силою загарбав хутір; водночас забив до смерті малого сина Хмельницького і забрав собі його дружину. Тоді Хмельницький, утративши майно, дружину та молодшого сина, почав шукати захисту в сенату і короля. Та замість задоволення справедливих скарг він почув у відповідь лише глузування та знущання, і зрештою, його навіть ув’язнили й засудили на смерть” [6, с. 27–28]. Отже, якби польський уряд задовольнив скаргу Хмельницького, то хто знає, проти кого і на чиєму боці воював би славний гетьман.

У грудні 1647 р. Б. Хмельницький тікає з Бужинської в’язниці і з’являється на Запорожжі. “До вас приніс серце і душу, – сховайте мене, старого товариша” – просився майбутній гетьман [6, с. 29]. У відповідь козаки скликали Велику раду, на якій Б. Хмельницький виступив із палкою промовою про “наругу єзуїтів над православною церквою і служителями вітваря”, про знущання поляків над козацькими вольностями та здириництва з боку “проклятого жидівського роду”.

¹ Ганна Сомко – сестра переяславського козака, який згодом став наказним гетьманом Якимом Сомкою.

² Те, що простолуд уже століття стогнав у польському ярмі схоже нікого особливо не хвилювало.

Розчулившись риторикою Хмельницького, виборні від куренів звернулися до нього зі словами: “Слава і честь тобі, Богдане! Сам Господь послав тебе нам, щоб ти повів нас проти панів, і ми всі, скільки нас тут є, готові накласти головами за святе діло” [13, с. 90–91]. Отже, Богдана Хмельницького проголосили гетьманом Війська Запорозького, вручивши одночасно гетьманські клейноди.

На Різдво 1648 р. Богдан Хмельницький як “пресвітлий володар і князь Руси” в супроводі Патріарха Єрусалимського Паїсія¹ та декількох священників і монахів, а також київської інтелігенції урочисто в’їхав у Київ. Цей триумф розглядався не інакше, як початок нової козацько-гетьманської держави, держави Хмельницького. А насправді, це був початок сумного кінця в долі Української і держави, і Церкви. По-перше, Б. Хмельницький у цій справі заручився підтримкою чужоземного патріарха-емісара, а не благословенням українського митрополита Сильвестра Косова (1647–1657 рр.), а, по-друге, нову державу потрібно було комусь захищати, розбудовувати, однак, як відомо не вся козацька старшина підтримувала Хмельницького в його політичних планах (досить буде згадати хоча б ім’я впливового козацького полковника Івана Богуна). Все це не лише ускладнювало, а й відверто гальмувало її визнання та забезпечення гідного місця на тогочасній політичній карті Європи. Оформлення нової самостійної держави суперечило передусім імперським планам північного сусіда – Московії. Не мали також наміру поступатися Україною Річ Посполита, турки та татари.

Для захисту власної держави Б. Хмельницький пробував організувати декілька без результативних коаліцій то з турками, то з московитами. Проситися в “обійми” Москви Хмельницький почав відразу після зради татар під Жванцем (1653 р.). Отримавши поразку, гетьман із козаками змушений був відступити. Зосередивши свої полки далеко від кордонів Речі Посполитої, він тим часом шле “посла за послом”, домагаючись відповіді – “чи приймає московський цар Україну під свою світлу руку” [18, с. 54].

Однак Московія не поспішала йти на допомогу ні гетьману, ні Війську Запорозькому, ні єдиновірному українському народові. Москва

¹ Східні патріархи неодноразово грасували по українських землях, відвідуючи Московське царство. Їхні візити, крім шкоди Українській Церкві (Київській митрополії) нічого доброго не віщували й не приносили. Першим східним патріархом-емісаром був патріарх Антіохійський Йоаким (1586 р.), далі – сам Константинопольський Єремія II Транос (1588–1589 рр.), у 1654 та 1656 рр. – знову Антіохійський патріарх Макарій. Всі вони ходили у Московію за фінансовою підтримкою, випрошуючи у царя милостиню то червінцями, то соболями для зубожілої Константинопольської кафедри, а взамін – дарували патріархії, вели торги, наприклад, за Київську митрополію і т. ін.

вичікувала та з насолодою спостерігала, як гине український народ, руйнується його господарство, економіка, культурне надбання тощо. Як справедливо зазначив відомий російський дослідник В. Ключевський: “Москва упродовж шести років з непохитною цікавістю придивлялася, як справа Хмельницького йде до занепаду і, нарешті, коли Україна виснажилася остаточно, її взяли під свою високу руку” [10, с. 150]. Аналізуючи історіографію з цієї проблематики, Г. Могильницька зауважує, що російський дослідник говорить тут по-московськи дипломатично [12, с. 53]. Натомість більш адекватно відгукується про цю ситуацію М. Грушевський. Історик, зокрема, писав: “Московські політики дали можливість Козаччині й Польщі дійти до обопільного знищення для того, щоб увійти зі свіжими силами між обезкровлених противників і взяти Козаччину уже не в ролі рівноправного союзника, а підручного, котрого можна звести до ролі... підданого “холопа” [4, с. 760]. Водночас зі слів як одного, так і іншого вченого видно, якою справді “братерською” була допомога московського царату українцям.

Нарешті, 1 жовтня 1653 р. цар Олексій Михайлович скликав у Москві земський собор усіх чинів Московії, на якому ухвалили рішення про прийняття під свою політичну опіку “гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорізьке з містами і землями їхніми” [13, с. 96]. Після собору він відрядив в Україну посольство – боярина Бутурліна, окольничого Алфер’єва і думного дяка Лопухіна, які мали публічно закріпити перехід України “під височайшу государеву руку”.

До Переяслава посли прибули 31 грудня 1653 р., де його зустрів переяславський полковник Павло Тетеря. Надвечір 6 січня 1654 р. з Чигирина прибув і сам гетьман. Вранці 8 січня він провів таємну раду зі старшиною та полковниками, на якій схилив присутніх прийняти царський проект [4, с. 734]. Б. Хмельницький виголосив перед зібранням зворушливу промову і ще раз розповів оточенню, як вороги “переслідують Церкву Божу і викликають озлоблення всього християнства нашого Східного Православ’я”, як він зі своїм Військом Запорозьким уже 6 років живе “без государя, в безперервних битвах і кровопролиттях з гонителями і ворогами нашими, які хочуть викоринити Церкву Божу...” [16, с. 573]. Завершуючи промову, гетьман акцентував увагу на тому, що “...православний християнський государ цар східний і є одного з нами благочестя, грецького закону, одного сповідання, одне ми тіло церковне з православ’ям Росії, маючи за Главу Ісуса Христа. Цей великий государ, цар християнський... тепер милостиве своє царське серце до нас прихиливши, своїх надто великих людей до нас з царською милістю своєю прислати зволів; ...

якщо ми його серцем полюбимо, то крім його царської високої руки, затишнішого пристанища не набудемо; якщо ж хто з нами не згоден, то хай йде куди хоче – дорога вільна” [16, с. 574–575]. Варто зазначити, що промову сприйняли неоднозначно. Гетьмана підтримували далеко не всі козацькі полковники, не говорячи вже про духовний провід Української Церкви. Свідченням цьому є відповідь митрополита Київського Сильвестра Косова В. Бутурліну, який наполягав, щоб першоієрарх також заприсягнувся зі всім причетом церковним на вірність московському цареві. Український Владика твердо заявив: “Мені не відоме листування між гетьманом та государем”. Н. Полонська пише, що вже цього достатньо, щоб зрозуміти, “яке становище мала Церква у Козацькій державі” [14, с. 149].

Зрозуміло, що виступ Б. Хмельницького мав риторичний характер. Адже вже все було вирішено: цар повинен стати воєнним союзником, а в той критичний момент навіть і захисником. Промовистими словами гетьман, скоріше за все, хотів задовольнити послів, а через них царську гордість, хоча було й значно важливіше завдання промови. За нашими переконаннями, Б. Хмельницький, передовсім, прагнув усунути вагання значної частини присутніх на майдані й переконати в недоцільності інших пропозицій, що надходили від непосвяченої в таємниці дипломатії. Втім, перевага була забезпечена: поблизу гетьмана стояла в основному старшина, з якою вже була проведена попередня розмова. Нікого, крім переяславців, не потрібно було переконувати в необхідності гетьманового політичного вибору [13, с. 96.]

Реакція наближеного до кола старшини оточення була запрограмована заздалегідь: воно скандувало гасло про підданство православному царю. На цьому особливо наголошує С. Соловйов, стверджуючи начебто “увесь народ закричав: “Воліємо під царя східного православного!” [16, с. 574]. Як би там не було, проте саме це бажали чути і почули московські послы, зафіксувавши у звіті: “козаки і міщани під високу руку государеву відклонились”. В. Бутурлін передав гетьманові (на заїжджому дворі) царську грамоту і виголосив промову про царську великодушність, уболівання государя за “Малую Рось” та обіцянку захисту її від усіх неприятелів. Отже, домігшись ствердних вигуків на користь Московії від присутніх на майдані, В. Бутурлін зажадав від українських посполитих, щоб ті склали присягу на вірність московському цареві. З цією метою представники обох сторін відправилися до Свято-Успенського собору для урочистого проголошення присяги відповідно до царських інструкцій і директив. Звітуючи у Москві про свої політичні досягнення в Україні, В. Бутурлін малював

ідилічні сцени зібрання в Переяславі. Він стверджував, що “великеє множество всяких чинов людей”, – підкреслюючи, – запряглося в Успенському соборі, плачучи і радіючи при цьому, славлячи Бога і царя [11, с. 20–21].

Значимо, що ця занадто гальванізована картина переяславських подій була введена в ранг єдинодостовірного науково-об’єктивного факту, а тому упродовж тривалого часу її незмінно “втворювали” в голови всім, хто належав до табору “гомосовєтїкус”. Так з’явилася, за влучним висловлюванням відомого теоретика державницької школи українських істориків В. Липинського (1882–1931 рр.) “переяславська легенда” [11, с. 24], ідейними натхненниками якої спочатку були царські послы, а пізніше – українська політична псевдоелїта, що завдяки цьому отримала всі права та привілеї російської верхівки, бо начебто сама, без жодного примусу до царя пристала. На цьому “гачку” й сьогодні сидить багато українських політиків, які час від часу отримують від Кремля певні економічні та політичні дивіденди.

Насправді у Переяславі не укладалося жодної письмової угоди. В. Ульяновський доводить: “Джерела не зберегли щонайменшої вказівки, схожої хоча б якоюсь мірою на “договір” [11, с. 21]. Це судження – не нове. М. Грушевський не безпідставно стверджував: “Взагалі ніякого письмового договору в Переяславі укладено не було” [4, с. 744]. Узагальнення, що культивують ці та інші історики, послужили підставою для обґрунтування тези про те, що в “Переяславі 1654 р. відбувалося не укладання трактату між двома країнами, а беззастережна присяга малоросійського народу й козацтва царю московському, своєму новому суверену” [17, с. 41]. Воно й справді було так. І тому будь-яка спроба виправдати гетьмана Б. Хмельницького в тому, що він начебто не мав наміру здавати Московській патріархії Українську церкву (Київську митрополію); що процес інкорпорації Київської митрополії до складу Московської патріархії розпочався водночас із легковажною політичною діяльністю його сина Юрка Хмельницького, який 1659 р. підписав фальшиві статті, є марною. Переважна більшість істориків намагається довести, що “головним пунктом, сфальшованим Москвою, був пункт про Церкву” [14, с. 150]. Йдеться про пункт 8, згідно з яким “митрополиту Киевскому, так и иным духовным Малыя России быть под благословением святейшего патриарха Московского и всея Великия и Малыя, и Белья России, а в права духовныя святейший патриарх вступати не будет”. По суті справи для подальшої історичної долі української державності та церковно-релігійної самобутності однакове значення мало як те, що гетьман Б. Хмельницький

штовхнув український народ і його церкву в “братні обійми” Москви без жодних умов, так і те, що його син через недолугість підписав “фальшиві” статті, подані йому як “гетьманські статті Богдана Хмельницького”. Трагічнішим тут є те, що ні один, ні інший не дослухалися голосу “волаючих у пустелі” Київських митрополитів Сильвестра Косова та Діонісія Балабана (1657–1663 рр.). Останній, побачивши перші результати гетьманства Ю. Хмельницького, перебрався до столиці гетьманів Правобережної України м. Чигирин і до Києва більше так і не повертався. Це також значно полегшувало здійснення Московією її експансіоністської церковно-релігійної політики на Правобережжі, а отже, сприяло планомірному підпорядкуванню Київської митрополії.

У цьому контексті заслуговують на увагу узагальнення Ж. Ф. Пайе (Ярослава Лебединського), який говорить, що коли облишити національні міфи заради історичних фактів, то очевидними стануть такі дві речі: перше – це те, що союз із Московією, на який були натяки ще у 20-х рр. XVII ст., не був для українських козаків ні фатальним, ні неминучим. Сам Б. Хмельницький і козацька старшина, які звикли до політичних меж Речі Посполитої, хотіли швидше забезпечити собі в ній гідне місце, ніж знищити її. Єдина симпатія до Москви полягала в релігійному питанні, і треба підкреслити ще раз, що незважаючи на обґрунтування, винайдені вже після всіх подій, релігійні конфлікти (хоч ситуація була загостреною ще з 1632 р.) аж ніяк не відігравали великої ролі на початку війни, а друге, певна річ, – це те, що угода 1654 р. є однією з цілої низки договорів, підписаних Б. Хмельницьким із різними політичними партнерами. Кажучи простіше, гетьман хотів автономії України під зверхністю Війська Запорозького і протекторатом якоїсь сильної держави. Про таку перспективу Б. Хмельницький домовлявся спочатку з Польщею, потім Османською імперією, з 1654 р. – з Московією, а вже наступного літа гетьман розробляв комбінації із попередніми партнерами та Швецією. Такий дипломатичний опортунізм аж ніяк не дозволяє стверджувати, що Б. Хмельницький надавав особливого значення своїй Переяславській угоді з Московією [19, с. 107–108].

Однак, нас менше цікавить дискусія, в якій формі укладався союз гетьмана з Московією; для нас важливіші його наслідки і те, як Переяславська угода позначилася на подальшій долі Української церкви, як відреагував на гетьманську політичну інтригу духовний провід Київської митрополії та її рядове духовенство. Джерела засвідчують, що “українське питання”¹ царський уряд від самого початку розглядав

¹ У російській історіографії, в тому числі й сучасній, “русский вопрос”. Див.: Карташев А. В. История Руской Церкви. – С. 680.

лише в одній версії: добровільне приєднання Малої Росії до Великої Росії, входження її до складу Московської держави, а отже, і всіх інших інституцій, в тому числі і церковно-релігійних, під повну владу царя. Це подавалося за велику честь, якої домагався Б. Хмельницький і якої нібито так довго сподівався український народ. Отже, царська дипломатія старалася на майбутнє, а козаки своїм очільником допомагали їй закладати фундамент великодержавного шовінізму ціною українського підданства. “Хмельницький шукав союзника – пише Г. Хоткевич, – а знайшов повелителя, котрий розумів підданство як підданство... Москва чіплялася за кожний знак і поширювала його значення на свою користь. За перших же кроків далася чути важка московська рука, українцям довелося стрінутися з устроєм, світоглядом, відносинами цілком іншими, як ті, до котрих вони звикли в Польщі” [18, с. 55].

Про те, що для українського духовенства Переяславська угода 1654 р. була актом, про який воно воліло не згадувати, свідчить принаймні те, що колишній ректор Києво-могилянської академії, а згодом – священний архімандрит Києво-Печерської лаври Інокентій Гізель (1656–1683 рр.) у своєму творі “Синопис Київський”¹ і словом не обмовився ані про славного гетьмана Б. Хмельницького, ані про його “великі політичні досягнення” у справі “українського національного державотворення”, хоча ідея єдності в ньому присутня. Водночас не варто всю вину за Переяславську раду перекидати на гетьмана та козацьку старшину: інтриг вистачало й серед духовенства, ченців та й самих могилянців, які залишили Українську церкву в стані стагнації і кинулися просвічувати петровську Росію. Однак незаперечним залишається той факт, що угода була укладена всупереч волі митрополита Київського Сильвестра.

Рішення Земського собору 1653 р. та Переяславська угода 1654 р., що ознаменували політичну унію України і Московії, стали першим кроком на шляху церковної унії 1686 р., яка потягнула за собою ліквідацію української державності та церковної самобутності. Незважаючи на спротив з боку духовенства, московський царат, опираючись на світську владу, тут же після Переяславської ради взяв курс на підпо-

¹ Цей компілятивний твір про історію походження, віру та звичаї руського (українського) народу вийшов друком у друкарні Києво-Печерського монастиря 1674 р. Його авторство приписують Інокентію Гізелю тому, що в ньому головну увагу звернено на Українську церкву та Києво-могилянський колегіум (академію). Синопис користувався великою популярністю, а тому неодноразово перевидавався. Пор. : Блажейовський Д. Берестейська ре-унія та українська історична доля і недоля. – Т. 1. – С. 362.

рядкування собі й української православної пастви. Зазначимо, що реалізація релігійно-експансіоністських планів Московської патріархії давалася не легко. Царські послани наразилися на несподіваний і доволі відчутний спротив з боку українського духовенства. Проти політичного союзу ще до Переяслава рішуче виступав митрополит Київський Сильвестр Косів. Український владика, схоже, був свідомий того, що втрата державної незалежності неминуче потягне за собою втрату церковної самоврядності й відкриє Москві дорогу до зросійщення та асиміляції української пастви. Доволі влучно про це пише Г. Хоткевич: “найясніше представило собі союз з Московією українське духовенство. Навіть така смиренна і наскрізь лояльна людина як київський митрополит Сильвестр Косов, з перших же кроків почав показувати свою недружелюбність; не узнавав московського воєводи у Києві, не хотів дозволити присягати своїм людям на вірність московському цареві, не дозволяв москалям будуватися на церковній землі... Се значило, що духовенство, не знаючи цілей гри Хмельницького, ясно бачило її наслідки” [18, с. 55]. Те, що духовенство не розділяло політичної інтриги гетьмана Б. Хмельницького засвідчує низка інших фактів. Наприклад, 16 січня 1654 р., у день приїзду до Києва московського посланця боярина Андрія Бутурліна, митрополит Сильвестр, в пику московському уряду та задумові гетьмана Хмельницького, організував і сам звершив у соборі Святої Софії Київської урочистий молебень. По завершенні богослужіння царський емісар поставив Владиці докірливе запитання: “Чому в той час, коли гетьман Богдан Хмельницький і все Військо Запорозьке багато разів били чолом Великому государю, щоб той прийняв їх під свою руку, ти ніколи про це не бив чолом, не писав і не шукав собі його царської милості” [5, с. 216]? Відповідь митрополита була надто смілива і недвозначна: “Краще вмерти, а ніж віддатися в руки зайдам,” – сказав глава Української церкви. Митрополит став у опозицію до політичних планів гетьмана Б. Хмельницького та московського царату і категорично відмовився привести до присяги на вірність чужому монарху своїх духовних підопічних – рядове священство, дияконство, монашество, шляхту, слуг і решту дворових людей. Сильвестр Косів твердив, що “вони є вільними людьми, а тому він не буде нікого примушувати присягати царю” [5, с. 216]. Були й інші форми протесту, наприклад, коли воєвода Куракін почав ставити укріплення “від приходу польської та литовської людності” на возвищенні поблизу Софійського монастиря, Владика Сильвестр заявив, що земля належить йому і він не дозволить московітам поставити острог. “Бо хоча Гетьман із усім Військом Запороз-

ьким і піддався царю, він, митрополит, із усім Собором бити чолом государю не посилав. І живе він із духовними людьми сам по собі ні під чиєю владою”.¹

Проте, як покаже час, йому явно забракло сил і підтримки, щоби протистояти незламному тиску з боку Хмельницького. Митрополит був змушений поступитися, а невдовзі Владика спочив у Богіві (квітень 1657 р.). Його смерть фактично прискорила процес приєднання Київської митрополії до складу Московської патріархії.

Пересвідчившись у підступності і політичній зраді Московії, старий гетьман 1656–1657 рр., вдався до створення третьої і, здається, останньої антипольської коаліції. Для цього він уклав союз зі Швецією, Семигородом та іншими державами (Бранденбург, Молдавія, Валахія). Розраховуючи на підтримку цих країн, гетьман сподівався на створення незалежної Руської держави (Великого князівства Руського) в межах цілої етнографічної території України і Білорусії під владою гетьмана та Війська Запорізького. Більше того, Б. Хмельницький замахнувся на цілковиту ліквідацію Речі Посполитої як держави (“снести б Коруна вся, будто Коруна Польская и не бывала”). Відомий вчений діаспори І. Власовський пише, що на знищення Речі Посполитої – “кінчати ляхів” – Хмельницького благословив патріарх Паїсій, із яким той провадив “довгі нічні секретні розмови” [2, с. 82]. Щодо діл, які виношуються або ж чиняться вночі у Святому Письмі, сказано таке: “Не беріть участі у ділах темряви” (Єф. 5, 11). А тому, що вишло з того благословення, сподіваюся, відомо кожному.

Багато істориків вважає, що Б. Хмельницький погоджувався на інкорпорацію Київської митрополії до Московської церкви вже на перших порах процесу переговорів. Як доказ, вони вказують на те, що гетьман ще до Переяславської угоди в листах до Московського патріарха Никона (1652–1658 рр.) називав його не інакше, як “Зверхнійшим архипастирем”. Із цим важко не погодитися тому, що переговори гетьман вів з Москвою без благословення і навіть таємно від митрополита Київського. А те, що у договірних статтях весни 1654 р. не міститься жодних константацій про перехід (чи намір до такого

¹ Насправді Київський митрополит Сильвестр Косов жив “не сам по собі”, як передав у розмові московським боярам. Першоєрарх канонічно підпорядковувався Вселенському патріарху і очевидно усвідомлював, що зміна церковної юрисдикції без його згоди буде не правочинною. Є й інші припущення з цього приводу, наприклад Д. Блажейовський, переконує, що митрополит Сильвестр був щирим полонотомом і розумів, що таке московське підданство православної пастви буде згубним для Речі Посполитої. Див. : Блажейовський Д. Берестейська ре-унія та українська історична доля і недоля. – С. 362.

переходу в перспективі) Української церкви під зверхність Московського патріарха не може слугувати жодною підставою для заперечення цього факту, оскільки, як ми уже довели раніше, гетьман не дбав ні про які умови, крім однієї – схилити Москву до участі у війні з Річчю Посполитою. Не свідчить на користь проукраїнської церковної політики гетьмана Хмельницького й те, що він самостійно призначав Чернігівського єпископа Лазаря Барановича містоблюстителем після смерті Сильвестра Косова й оголосив про дату скликання церковного собору для обрання нового митрополита (єпископ Лазар Баранович належав до тих ієрархів Української церкви, які відверто симпатизували Москві). Оскільки гетьман вдався до такого кроку уже тоді, коли зрозумів, що Москва не має наміру підтримувати Військо Запорозьке у боротьбі з поляками. Собор мав відбутися 15 серпня 1657 р. Однак гетьману не судилося дочекатися його ухвал.

27 липня Б. Хмельницький помер. Поховали гетьмана у Суботові в церкві, яка начебто була збудована за його кошти. Цікавим є той факт, що серед похоронної процесії не видно ні московських послів, ні шведських, ні ще якихось, які так оспівували “чесне і величне ім’я” Хмельницького за життя. Натомість на похорон прибули посол польського короля Яна Казимира та домашній секретар гетьмана Самійло Зорька, який виголосив над тілом небіжчика слово польською мовою [6, с. 33].

Смерть митрополита Київського Сильвестра, який стояв на проукраїнських позиціях, хоч і симпатизував Речі Посполитій, прискорила процес поглинення Української церкви Московською патріархією. Москва, проголосивши себе “Третім Римом”, не могла допустити тих помилок у централізації духовної влади, що свого часу допустилася Візантія, утворивши самостійні патріархати. Московія розуміла, що в межах її адміністративної території не може бути жодної помісної церкви. У “Третьому Римі”, якщо він хоче встояти, має бути один патріарх, так як це існує століттями в “Першому Римі”. Саме ця концепція і визначило подальшу долю Української церкви, щоправда не всієї, а лише тієї її частини, якою володіли козаки ще із часів П. Сагайдачного. Інакше й бути не могло, адже структура Московської церкви не могла допустити існування жодної церковної юрисдикції, яка б не підпорядковувалася патріарху Московському, бо це суперечило б великодержавним імперським планам Московії.

Аналізуючи провідні тенденції зовнішньої та внутрішньої політики гетьмана Б. Хмельницького, можна стверджувати, що його дипломатію, яка по суті була недалекоглядною в жодному своєму вияві: чи то з турками, чи з татарами, чи шведами, чи московітами, чи поляка-

ми, ніхто серйозно не сприймав. Усі суб'єкти тогочасного політичного життя лише заохочували своїми нетривкими і зрадливими обіцянками амбіційного гетьмана до затяжних війн з однією метою – духовного, морального та фізичного виснаження українського народу для того, щоби його було легше приборкати та колонізувати.

Схоже Хмельницький, хоч і був блискучим полководцем, однак не-далекоглядним політиком. Із ним, а водночас і його справою – знищити поляків – вийшло точнісінько, як у тій відомій приказці: де двоє б'ються, там третій користає. А тому, важко заперечити Г. Хоткевичу, який стверджує: “Хмельницький шукав союзника, а знайшов повелителя, котрий розумів підданство, як підданство” [18, с. 55]. Після смерті Б. Хмельницького московський царат розпочав активну і планомірну церковно-релігійну політику, націлену на зросійщення українського духовно-культурного буття. Політична унія 1654 р. неодмінно вела до церковної унії з Москвою 1868 р., що, в свою чергу, призвело до поглинення Української церкви (Київської митрополії) та повної анексії її канонічної території Московською патріархією. Насправді Московська церква відносно древньої Київської митрополії вчинила, як зухвала донька, що вижила рідну матір з її історично питомого обійстя.

Політику Б. Хмельницького сьогодні можна і виправдовувати, і засуджувати. Аргументів вистачає і для одного, і для іншого. І, перше буде значно зрозуміліше й моральніше, а надто ж, на тлі активної пропагандистської ідеологічної розпусти українських кіріловців, комуністів та їх сателітів, адже гетьман все ж таки боровся проти поневолювачів українського народу, а не з ним самим.

Ще простіше перекласти усю вину на Москву. Певна річ, що Московія, яка кістьми українських козаків підкосила Османську імперію та тисячами “козацьких вольних трупів” вимостила собі дорогу фінськими болотами і збудувала північну російську столицю, що зруйнувала цитадель національної вольності – Запорозьку Січ, вчинила з Україною далеко не так, як сподівався гетьман Хмельницький. Отже, короткозорість його політики є беззаперечною. Водночас потрібно визнати, що тут вистачає вини й самих українців. Історичний досвід переконливо засвідчує, що Москва завжди мала під руками своїх Брюховецьких, Многогрішних, Самойловичів, Святополк-Четвертинських... Не бракує їх і сьогодні!

Список використаних джерел та літератури:

1. Блажейовський, Д. Берестейська ре-унія та українська історична доля і недоля. – Т. 1: Внутрішня вартість медалі. – Львів : Каменяр, 1995. – 646 с.
2. Власовський, І. Нарис історії Української Православної Церкви у 4-х томах. – Репринтне видання. – Нью-Йорк, 1956. – Т. II. – 395 с.
3. Володарів гетьманської булави. – К., 1995.
4. Грушевський, М. Історія України-Руси: В 11 томах (12 кн.). – К., 1996. – Т. 9. – Ч. I. – 880 с.
5. Гудзик, К. Дорога втрат – незалежність Української церкви // Апокрифи Клари Гудзик / За загальною редакцією Л. Івшиної. – Видання перше. – К. : ЗАТ “Українська прес-група”, 2005. – С. 211–218.
6. З Української старовини. Українською, російською мовами / Упорядник П. І. Житар. – Чернівці : Букрек, 2009. – 172 с.
7. Історія України в особах (IX–XVIII ст.). – К., 1993.
8. Карнацевич, В. Петро Дорошенко / Худож.-оформлювач Є. В. Вдовиченко. – Харків : Фоліо, 2009. – 121 с.
9. Карташев, А. В. История Русской Церкви. – М., 2005. – 912 с.
10. Ключевський, В. О. Курс русской истории в 9-ти томах. – М., 1987. – Т. III. – 446 с.
11. Липинський, В. К. Україна на переломі 1657–1659 рр. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / Твори. Історична акція. – Т. 3. – Філадельфія, 1991. – С. 14–32.
12. Могильницькі, Г. Хроніка великого ошуканства. – К., 2009. – 96 с.
13. Остапенко, П. В. Усі видатні постаті України. – Харків : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2007. – 352 с.
14. Полонська-Василенко, Н. Українська Православна Церква після пєреяславської угоди // Відбитки зі збірника “Релігія в житті українського народу”, виданого в “Записках НТШ”. – Т. 181. – Мюнхен; Рим; Париж, 1996. – С. 149–156.
15. Снігур, В. Фундатор Української державності // Урядовий кур’єр. – 27 грудня. – 2003.
16. Соловьєв, С. М. Сочинения: В 18 т. – Кн. V. – Т. 9–10. – 672 с.
17. Ульянов, Н. И. Происхождения украинского сепаратизма. – М., 1996. – 716 с.
18. Хоткевич, Г. М. Два гетьмани. – К. : Дніпро, 1991. – 107 с.
19. Lebedinsky, J. Histoire des Cosacques – Terre Noire Paris, 1995.